

СТРОИТЕЛНАТА ОБРЕДНОСТ НА БЪЛГАРИТЕ В ЮЖНА БЕСАРАБИЯ

А. А. Пригарин

Домът в народната култура се явява не само стопанско-битов център на живота, но и своеобразна културно-мирогледна система. Това обуславя и двойствената природа на жилището: като материален обект и като знак, отразяващ специфичното световъзприемане от носителите на конкретна етническа култура на околната действителност (природна и обществена). В тази връзка народната архитектура интегрира и акумулира човешкия опит в широк смисъл: както по вертикала (исторически формиращите се представи и дейност), така и по хоризонтала (стереотипите на хората в конкретната етнокултурна ситуация).

Гносеологичната ценност на жилището като маркер на човешките взаимоотношения се подчертава от редица изследователи от втората половина на ХХ в.¹ Опирайки се на техните изводи, при теренните изследвания на народната култура на българите от югозападните райони на Одеска област ние се стремяхме да фиксираме външните параметри на традиционното жилище и да покажем отразяването на елементи от другите подсистеми на културата (соционормативната и духовната) в материалните обекти. Такъв подход дава възможности да се проследи етническата, светогледната и други видове изразителност на бесарабските варианти на българското жилище.

Тук бихме искали преди всичко да се спрем на комплекса на строителната обредност. Материалите са събрани от експедиции на Одеския държавен университет през 1994 — 1995 г. в селата: Заря (I) в Саратовски район, Главани (II) в Арцизки район, Новосьоловка (III) в Килийски район и Червеноармейское (IV), Огородное (V), Нови Трояни (VI), Влади́чен (VII) в Болградски район на Одеска област. Сведенията, получени от информаторите в посочените села, позволяват да бъде характеризирани интересуваният ни обреден комплекс през първата половина на ХХ в., а също така и промените, настъпили по-късно.

За сравнение са използвани публикации на български учени по дадената група обреди у различните етнографски и регионални групи българи на Балканите². В тази връзка бихме искали да отбележим, че отделни еле-

менти са се запазили в обредната практика на българите от Бесарабия значително по-дълго, отколкото в метрополията. За разлика от материалната култура, която, както показват изследванията на Л. В. Маркова³, в Бесарабия претърпява значителна трансформация, елементите на духовната култура на българите, свързани с жилището, са по-инертни и запазват спецификата на обредната култура от предишните места на живеене.

Създаването на жилища в традиционните култури включвало тѣхнологични и редица задължителни ритуални моменти, неразделими както в съзнанието на хората, така и в обществената практика. Обяснението за това е, че „създавайки някакъв предмет, човек сякаш е повтарял ония операции, които в Началото е можел да изпълнява само Творецът или Творците на Вселената“⁴. Т. е. има основания да се смята, че обредът е съпровождал (а възможно е и да е пораждал) всички строителни моменти. Но впоследствие много от тях са изгубили ритуалната си страна. През изследвания период при българите от Бесарабия тя се е запазила само в началните и заключителните етапи на жилищното строителство. Обредът служи като инструмент за обективизация на абстрактния модел на построяване при построяването на конкретно жилище. При това даденият модел се проявява в качеството на план-съдържание, а жилището — на план-израз. Тук можем да наблюдаваме прехода на обредния език на културата към езика на материалните форми. Да се обърнем към конкретни примери.

ВРЕМЕ. Както всеки ритуал, строителството трябвало да има конкретни рамки във времето. Това е запазено в обичая, който разрешава провеждането на всички строителни работи от Гергьовден (6 май) до Димитровден (8 ноември). Освен това стремежът бил основните моменти (полагане на основите, строежът на стените, на покрива и т. н.) да се свържат с определени фази на луната („пълна месечина — пълна къща“), с ден от седмицата („понеделник — нова седмица — нова къща“, или обратно: избягвали понеделник като труден ден, събота — като последен, краен и неделя — като почивен). Но тези сведения са се запазили фрагментарно и изискват детайлно изучаване.

НАЧАЛО НА СТРОИТЕЛСТВОТО (миджия при полагане на основите). Обредите, свързани с избор на мястото на бъдещата къща, които са широко разпространени сред балканските българи⁵, не са регистрирани в Бесарабия. Това може да се обясни с регулирането на селското строителство в колониите през XIX в. Вместо гадаене за качеството на мястото и неговата проверка, у бесарабските българи са съществували обреди, осигуряващи „добрите“ му свойства в началото на строителството.

С тази цел можело да поканят свещеник, който освещавал мястото. За това свидетелстват информаторите от по-старото поколение (IV, V) и източници от началото на XX в.⁶ Но в повечето случаи с тази цел стопанинът или гостите (роднини, съседи, приятели) кръщавали мястото и благославяли бъдещата къща. Същата функция в редица случаи изпълнявали различните видове строителна жертва: посипване с просо на ъглите на бъдещата постройка⁷, поливането им с вино (III, IV) и други (виж по-долу).

„Започвайки строителството на къща, бъдещият стопанин полагал първия камък или чамура (калта, кирпича) в основите. Под него слагал метални пари, за да ги има вкъщи. А на изток („към слънцето“) — запечатана в бутилка бележка: кой, кога и защо е построил къщата. След това задължително пиели вино за щастлив живот в тази къща“ (V, подобно и в IV, VI, VII). В редица случаи се посочва, че парите трябва да са четни на брой: „два алтъна“ (IV).

„Когато мерели мястото на бъдещата къща, на мястото на гулямата къща на предния (понякога северен) ъгъл слагали голям кръст. Стопанинът слагал до него водка и бележка. Идващите питали: „Къде ще ви е гулямата къща?“ и слагали под кръста на ъгъла хляб, вино, пари. Всички присъстващи се кръстели и пристъпвали към строителството.“

Своеобразен вариант съществувал в с. Заря (I). „Стопанинът (понякога баща му) на ъглите на бъдещата къща слагал пари, а майсторът поставял върху тях камъни. „Дай Боже да бъде щастлива тази къща!“ — благославяли. После в средата на бъдещата постройка закрепвали дървен кръст с „бузилик“ и риза (или кърпа). След като свършвали работа през първия ден, майсторът вземал ризата за себе си след почерпката.“

В двата последни варианта се наблюдава определена прилика с обредността на молдавците от съседните села. Възможно е да има известна акултурация при дадените обредни действия на българите от страна на съседите им.

Във всички посочени примери се проявява ритуално създаване на хоризонталния план на бъдещата постройка: четирите точки — ъглите — ограничават бъдещата къща и я изразяват като цяло. Проявява се и бъдещата функционална йерархия на вътрешното пространство. Задължителното канене на гости, формулите за благославяне и всичко останало изглежда може да свидетелства за религиозно и социално санкциониране на бъдещото жилище. Смесов център на дадената група обреди е строителната жертва, характерна за много народи по света. В посочените по-горе примери са налице растителната, предметната и паричната разновидност на жертвата. Но у бесарабските българи са запазени и по-архаични форми — човешка и животинска жертва.

Първата е под формата на поверия. „Когато правели основите, се страхували да не вземат мярката на някой човек. Човекът, на когото се случвало това нещастие, умираше на четиридесетия ден, а душата му се превръщала в таласъм и бродела и пазела постройката“ (IV). Това поверие е широко известно сред балканските народи и в частност сред българите⁸. То е фиксирано също така при бесарабските българи в началото на XX в.⁹ и при гагаузите¹⁰.

Друг остатък от човешка строителна жертва изглежда е забраната да се влиза „вътре“ в бъдещата къща, докато не са сложили дарове под първия камък или чамура, иначе се предполага смърт за нарушителя.

Генетично близък е обичаят да се слага в основите „камъшът, с който са размервали бъдещата къща“ (IV). В този случай е изпусната причината за действието. Едновременно се проявява защита от вредни магически действия: с помощта на мярката, символизираща къщата като ця-

ло, било възможно „да се урочаса“ (срв. с поверието на редица народи, че е необходимо да се откупи мярката от шивача).

Ако току-що посочените варианти съществуват като поверия, то животинската строителна жертва е съществувала в обредната практика на българите до недалечно минало, най-често под формата на курбан от агне или кокошка. В отделни случаи в основите полагали части от животно (IV, VI).

Обяснявайки обичая на строително жертвоприношение, един от информаторите (IV) разказа легендата за св. Павел, който „строил мост, а той всеки път се събарял. Веднъж св. Павел дарил моста преди строителството и тогава той се задържал. Оттогава всички правят така.“

И така, в разгледаните обреди, обичаи и поверия на българите от Бесарабия се проследява близостта с подобен обреден комплекс у балканските българи¹¹. Както и в метрополията, в Буджак обредите, свързани с началото на строителството, постепенно губят ритуалната си същност, но за известно време запазват формата си, опростявайки и приближавайки към понятното както отделни елементи, така и комплекса като цяло. Ритуална основа има, както изглежда, строителното жертвоприношение. По-архаичните форми (човешка и животинска жертва) се изместват от нови (растителна, предметна, парична). Запазването както на едните ритуали, така и на другите, е свързано с инертността на духовната култура.

МИДЖИЯТА е обичай за безплатна помощ при изграждане на стените от валчести камъни (топки) или неизпечени тухли (лампач), при измазване на стените и т. н. Този елемент от обществената система за взаимопомощ е твърде архаичен и в миналото не се е ограничавал само в строителството, а е бил разпространен и при други видове работа¹². При българите в Бесарабия през първата половина на XX в. той се е пазел най-вече като строителна операция.

Редица моменти на този обичай (работа през почивни дни, разделение на мъжкия и женския труд, задължително благославяне на бъдещата къща от всички участници в работата, „даряване“ — черпене на участниците от стопаните и др.) позволяват да се предположи, че в по-ранните етапи миджията е съдържала сложна ритуална структура, която се е запазила фрагментарно. Последната се опростява и бива измествана, като сега взаимопомощта се обуславя от производствена необходимост. До неотдавна важен момент оставало санкционирането на постройката както непосредствено с труда на участниците, така и със самия факт на присъствие.

ОБИЧАИ И ОБРЕДИ В ЗАКЛЮЧИТЕЛНИЯ ЕТАП НА СТРОИТЕЛСТВОТО. Един от завършващите моменти в строителството на къщата — покриването на покрива — при българите в Буджак е свързан с обичай, съществуващ и досега във всички проучвани села (изключение в I). Подобни са регистрирани и при българите на Балканския полуостров.

Преди началото на покриването, когато вече е монтирана дървената конструкция на покрива, на първите два мертека откъм улицата майсто-

рът закрепвал дървен кръст (кръст, байрак — V). Среждали се различни обяснения: „Кръстът е дар за къщата“, „слагали го, за да протече нормално процесът на покриване: да няма нещастни случаи и дъждове“, „за да се види, че християни строят къщата“. В редица случаи (IV) върху кръста написвали името на стопанина и датата на строителство.

След това стопанинът (по-рядко майсторът) завръзвал за кръста зелено клонче или букет цветя (бузилик), риза или кърпа и бутилка вино или водка. Понякога в плата завръзвали метални пари.

Докато не покриели къщата, този кръст оставал на върха. Когато приключвали, майсторът трябвало да свали кръста с клончето и да ги закрепят на предните два мертека или на фронтона на тавана. Всичко останало вземал майсторът и го разделял между членовете на бригадата. При това през първата половина на XX в. майсторът и стопанинът пиели алдамач [почерпка] на покрива. Докато пиели, стопанинът благодарил за работата, а майсторът благославял къщата. После обикновено се разплащали.

Своеобразен вариант е слагането на подобен кръст при полагане на основите, а по-късно — при пренасянето му на покрива (II).

През 50-те — 60-те години посоченият обред при българите в Буджак в известна степен се опростява и загубва ритуално-магическия си смисъл. В редица случаи изчезва зеленото клонче, благодарността на стопанина и благословията на майсторите губят формулата си и т. н.

Съвпадението на елементите и действията на разгледания обичай с обредите в началото на строителството може да се обясни с общия им произход от един архаичен ритуал. Като такъв според нас някога е било вече споменатото строително жертвоприношение. Всички споменати дарове изглежда отначало са били предназначени не за майсторите, а за самата постройка, за ритуалния ѝ модел.

Завършването на вертикалното оформяне на жилищното пространство е момент, важен не само от технологична гледна точка. На този етап моделът на дома окончателно се предметява и завършва оформянето на всичките му граници, между които се оставя окултуреното — „своето“ — пространство, а извън тях — хаотичното, „чуждото“. Затова в обредите ясно се проявяват магическите функции на закрила както непосредствено на работата, така и на по-нататъшния живот в къщата. Към тях се отнася преди всичко неутрализацията на майсторите, на които в традиционните култури на редица народи се приписва възможността да урочасват. Отчуждаване на резултатите от труда им и тяхното усвояване от бъдещия стопанин — това е основа на диалога по време на алдамача.

Едновременно с това майсторите и стопанинът заедно се явяват като демииурзи на окултуреното пространство, създавайки магическа защита от демоницините сили на природата и хаоса. По този начин на кръста, както и на ритуала като цяло, е присъща семантична двупосочност: символите с едната си страна са обърнати към „своя си“ свят, а с другата — към „чуждия“¹³. Т. е. разделяйки, той свързва в едно цяло частите на опозиционните начала: човек — природа, стопанин — майстор, начало — край.

Като цяло за строителната обредност на българите в Южна Бесарабия е характерна същата тенденция, както и за българите на Балканския полуостров — изправане от съдържание на ритуалните компоненти и засилване ролята на празнично-игровите. Но този процес не протича синхронно. За неговото активизиране в Бесарабия може да се говори в по-слаба степен. За разлика от материалната култура, в Бесарабия обредната консервира традиционните елементи и отделни комплекси.

Бележки

¹ Токарев, С. А. К методике этнографического изучения материальной культуры. — В: СЭ, 1970, № 4, с. 3; Байбуриц, А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Л., 1983; Артюх, Л. Ф., Т. В. Космина. Этническое своеобразие символики элементов материальной культуры украинцев в славянском контексте. — В: Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Київ, 1988, с. 231 и др.

² Генчев, С. Обичаи и обреди, свързани със строеж. — В: Добруджа: етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1974, 355 — 357; Генчев, С. Обичаи и обреди, свързани със строеж. — В: Капанци: бит и култура на старото българско население в Североизточна България. С., 1985, 253 — 256; Дражева, Р. Обичаи и обреди, свързани със строежа на къщата и влизането в новия дом. — В: Пловдивски край: етнографски и езикови проучвания. С., 1986, 289 — 290.

³ Маркова, Л. В. Некоторые тенденции развития культуры и быта болгар юго-западных районов СССР: к вопросу об устойчивости этнических традиций. М., 1966, 6 — 7.

⁴ Байбуриц, А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей. — В: Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Л., 1989, с. 64.

⁵ Генчев, С. Обичаи и обреди, свързани със строеж. — В: Добруджа ..., 355 — 356; Генчев, С. Обичаи и обреди, свързани със строеж. — В: Капанци ..., с. 253; Дражева, Р. Цит. съч., с. 289.

⁶ Державин, Н. С. Болгарские колонии в России. — СБНУ, 1914, кн. XXIX, с. 83.

⁷ Пак там.

⁸ Княжеский, З. Болгарские поверья. — Журнал Министерства Народного Просвещения, 1846, ч. LII, с. 273; Арпаудов, М. Вградена невеста. — СБНУ, 1914, кн. XXXIV, с. 273; Стаменова, Ж. Народната демонология. — В: Пловдивски край: етнографски и езикови проучвания. С., 1986, с. 303.

⁹ Державин, Н. С. Цит. съч., с. 83.

¹⁰ Маруневич, М. В. Поселения, жилище и усадьбы гагаузов Южной Бессарабии в XIX — начале XX в. Кишинев, 1980, с. 148.

¹¹ Генчев, С. Обичаи и обреди, свързани със строеж. — В: Добруджа ..., 356 — 357; Генчев, С. Обичаи и обреди, свързани със строеж. — В: Капанци ..., 254 — 255; Дражева, Р. Цит. съч., с. 290.

¹² Кръстанова, К. Традиции на трудова взаимопомощ в българското село. С., 1986.

¹³ Топорков, А. Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры. — В: Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Л., 1989, с. 95.